

1

Μέσα εις το Κάστρο το λαμπρό... Το εγκώμιο της πόλης

*Μάθε τον τόπο σου πρώτα, καθώς ένα πρόσωπο
που πολύ αγάπησες κάποτε και που δε θέλεις να
το ξεχάσεις...*

Θεόφιλος Φραγκόπουλος, Ποήματα

Η φράση στον τίτλο αυτού του κεφαλαίου είναι το παλαιότερο λογοτεχνικό εγκώμιο του βενετσιάνικου Χάνδακα. Μια φράση λιτή, όπου ο επιθετικός προσδιορισμός που συνοδεύει το όνομα της πόλης αρκεί για να δηλώσει την περηφάνια του Λεονάρδου Ντελλαπόρτα για την πόλη του και τη φήμη που πρέπει ήδη να είχε αποκτήσει το Κάστρο. Ο ποιητής-αφηγητής αυτοσυστήνεται στην προσωποποιημένη Αλήθεια, με την οποία συνομιλεί μέσα στη φυλακή του:¹

*Κερά μου, αφόντις με ρωτάς και βιάζεσαι να μάθεις
το όνομα, το επινόμι μου, γενεάν και την πατρίδαν
και ποίας θρησκείας ο δούλος σου είναι, κερά μου,
αφ' κράσου:*

*Λινάρδος είναι το όνομα, το επίκλιν Τελλαμπόρτα
και χριστιανός ορθόδοξος και Κρητικός υπάρχω.*

*Δεν είμαι από την Σύμβριτον, ουδέ από τους Βολιώνες·
μέσα εις το Κάστρο το λαμπρό της Κρήτης εγεννήθην.*

(στ. 1200-1206)

*αφόντις: επειδή, μια και· επινόμι, επίκλιν: επώνυμο·
αφ'κράσου: αφουκράσου, άκουσε*

Το «λαμπρό Κάστρο» στις αρχές του 15^{ου} αιώνα δεν ήταν βέβαια παρά μια μικρή πόλη που ασφυκτιούσε μέσα στα βυζαντινά της τείχη, τα οποία δεν μπορούσαν να χωρέσουν παρά πέντε με έξι χιλιάδες κατοίκους, και είχε ήδη ξεχειλίσει έξω απ' αυτά, δημιουργώντας νέες συνοικίες και γειτονιές. Ωστόσο, στη συνείδηση του ποιητή, αλλά και σε σύγκριση με τις υπόλοιπες πόλεις της Κρήτης, φάνταζε μεγάλο και όμορφο. Για να φανεί η αξία της πόλης και να τονιστεί η υπεροχή της, συγκρίνεται με μια απομακρυσμένη επαρχιακή περιοχή και ένα χωριό: στα χρόνια του ποιητή υπήρχε η Επάνω και η Κάτω Σύβριτος, που αντιστοιχούν στις σημερινές επαρχίες Αμαρίου και Αγίου Βασιλείου του νομού Ρεθύμνης.² Και σήμερα υπάρχουν οι Βολιώνες, ορεινό χωριό του καλλικρατικού δήμου Αμαρίου, ο οποίος προήλθε από συνένωση των πρώην δήμων Συβρίτου και Κουρητών.

Ο στίχος με τον οποίο ξεκινήσαμε θα μπορούσε κάλλιστα να είναι η εισαγωγή σ' ένα εγκώμιον πόλεως (laus civitatis), λογοτεχνικό-ρητορικό είδος της ύστερης αρχαιότητας και του Μεσαίωνα,³ το οποίο αποτελούσε μια πανηγυρική περιγραφή που εστίαζε συνήθως σε συγκεκριμένους τόπους, όπως τα ψηλά τείχη και τα εντυπωσιακά κτίρια μιας πόλης⁴ και οι αρετές των κατοίκων της. Το εγκώμιο πόλεως είχε προϊστορία στα αρχαία χρόνια, αλλά τους κανόνες του έθεσε ο ρήτορας του 4^{ου} μ.Χ. αιώνα Μένανδρος.⁵ Στα ελληνικά, πρότυπο του είδους υπήρξαν οι επιδεικτικοί λόγοι του Ισοκράτη, και ιδιαίτερα ο μεταγενέστερος εγκωμιαστικός λόγος του ρήτορα Λιβάνιου για την

Αντιόχεια, γνωστός ως *Αντιοχικός* (360 μ.Χ.). Αυτόν τον λόγο αναμφίβολα είχε υπόψη του και ο πολύ γνωστός Έλληνας καρδινάλιος Βησσαρίων όταν συνέθετε το δικό του *Εγκώμιον Τραπεζούντος* στα 1436/37,⁶ δηλαδή στα χρόνια που μελετούμε. Το είδος είχε γνωρίσει άνθηση κατά τους παλαιολόγειους χρόνους (1261-1453), όταν εγκώμια πόλεων αποτελούσαν αυτοτελή έργα (εκφράσεις) ή ενσωματώνονταν σε εκτενέστερα κείμενα.⁷ Στην Ιταλία μείζων εκπρόσωπος του είδους ήταν ο ποιητής Bonvesin de la Riva, που έγραψε το 1288 στα λατινικά, κι αυτός για τη γενέτειρά του, το Μιλάνο, ένα περιήφημο εγκώμιο στο οποίο εξαιρούνται οι ομορφιές της πόλης και οι αρετές των κατοίκων της.⁸ Το είδος ανθεί και στα αναγεννησιακά χρόνια, με γνωστότερο έργο το *Εγκώμιον Φλωρεντίας* (*Laudatio Florentine urbis*) του Leonardo Bruni (1403/4).⁹

Στην Κρητική Λογοτεχνία η αλήθεια είναι ότι δεν θα βρούμε ένα ολοκληρωμένο ποίημα ή πεζό έργο του είδους της *laus civitatis*. Και καθώς ο Ντελλαπόρτας αφήνει χωρίς συνέχεια την παλαιότερη εγκωμιαστική αναφορά στη γενέτειρά του, εμείς θα προσπαθήσουμε να ανασυνθέσουμε ένα «εγκώμιον Χάνδακος» από τις –συντομότερες ή εκτενέστερες– μνείες που βρίσκουμε ενσωματωμένες στα έργα άλλων ποιητών.

Ένας Ιταλός γεωγράφος, χαρτογράφος, ναυτικός και ποιητής θα μας δώσει στο δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα τη δεύτερη σωζόμενη εγκωμιαστική αναφορά στην πόλη. Δύο στροφές του τέταρτου σονέτου για την Κρήτη του Bartolomeo dalli Sonetti είναι αφιερωμένες στην ανάδειξη και τον έπαινο της πρωτεύουσας του νησιού. Ο Bartolomeo στα σονέτα του περιορίζεται κυρίως στην καταγραφή τοπωνυμίων, περισσότερο των παραλιακών, και παραθέτει λίγα μόνο μυθολογικά και ιστορικά στοιχεία. Στο τέταρτο σονέτο ξεκινάει από δυτικά, για να φτάσει στον Χάνδακα:

*Chapo Spati si è adeso nominato,
Poi la Chania che già dita Chidonia,
Citheon, Pathomacrión, Apolonia,
Palaserne; e Mileto par disfato.*

*Lebena e tante potria aver contanto,
disfate per Methelo e quasi omnia,
e Tito Livio si te nara il quonia:
per aver Marcantonio vendicato,*

*degli Cretensi che 'l rumpete in mare.
Retemo è poi che fu dito e Rethina
et altra mura al Chersoneso apare.*

*E poi Cholopisopoli et Istrina,
Chandichum, dita Candia, vedi stare
deгна, da tramontana a la marina.*

*Ed è questa refina
de tute l'altre che in st'insula stano,
Bicorna, Milopotamo, e quante ano.*

(Τον Κάβο Σπάθα θα αναφέρομε τώρα, έπειτα τα Χανιά που κάποτε λέγονταν Κυδωνία, το Κύταιον, το Παντομάτριον, την Απολλωνία, τη Φαλάσαρνα. Φαίνεται και η Μίλατος καταστραμμένη. || Τη Λεβήνα και πολλές άλλες θα μπορούσε να αναφέρει κανείς, σχεδόν όλες καταστραμμένες από τον Μέτελλο. Το γιατί, ο Τίτος Λίβιος θα σου το διηγηθεί: Επειδή ήθελε να πάρει εκδίκηση για τον Μάρκο Αντώνιο, || ο οποίος νικήθηκε στη θάλασσα των Κρητικών. Ύστερα είναι το Ρέθυμνο, που ονομαζόταν και Ρίθυμνα· και ψηλά τείχη εμφανίζονται στη Χερσόνησο. || Θα δεις έπειτα την Ολόπησο και Ιστρώνα και την [πόλη] Χάνδακα, που λέγεται Candia, να βρίσκεται λαμπρή, από τη βόρεια πλευρά, στην παραλία. || Και αυτή είναι η βασίλισσα ανάμεσα σ' όλες τις άλλες πόλεις που βρίσκονται στη νήσο, τον Αποκόρωνα, το Μυλοπόταμο και όποιες άλλες.)¹⁰

Στο σονέτο είναι σαφής η υπεροχή της πρωτεύουσας και στον αριθμό των στίχων που της αφιερώνονται: ενώ τα Χανιά, το

Ρέθυμνο και οκτώ ακόμη αρχαίες πόλεις συνωστίζονται σε επτά στίχους στις πρώτες στροφές, ο Χάνδακας μόνος του καταλαμβάνει σχεδόν δύο στροφές και δεσπάζει σαν βασίλισσα ανάμεσα στις υπόλοιπες· δεν είναι ένα απλό τοπωνύμιο. Ο Bartolomeo εγκωμιάζει την πόλη καθώς τη βλέπει ερχόμενος από τη θάλασσα. Είναι μια ξεχωριστή οπτική: η πρώτη εντύπωση που δίνει στον επισκέπτη, στον ναυτικό, στον ντόπιο που επιστρέφει, και μπαίνει με το καράβι στο λιμάνι – όπως σήμερα, που οι πρώτες εικόνες του ταξιδιώτη καθώς το πλοίο της γραμμής προσεγγίζει, ξημερώματα, την πόλη είναι το βενετσιάνικο λιμάνι με τον Κούλε (το φρούριο) και απέναντι τα νεώρια, η αρχή της «Ρούγας μαγίστρας» (της Οδού Μαρτύρων 25^{ης} Αυγούστου) και η πόλη που απλώνεται ανηφορικά.

Η εικόνα της πόλης δίδεται από τον Ιταλό ποιητή σε καιρό ειρήνης. Οι περισσότερες όμως από τις εγκωμιαστικές εικόνες της που θα ακολουθήσουν προέρχονται από περιόδους δοκιμασιών: μία οφειλόμενη σε φυσική καταστροφή, τον μεγάλο σεισμό του 1508, και μία στον ανθρώπινο παράγοντα, την εικοσαετή πολιορκία του Κάστρου από τους Τούρκους. Και οι δύο εκδοχές έχουν τα προηγούμενά τους στη βυζαντινή λογοτεχνία. Ήδη ο ρήτορας Λιβάνιος, που, όπως είδαμε πιο πάνω, έγραφε το εγκώμιο της Αντίοχειας τον 4^ο μ.Χ. αι., έγραφε επίσης ένα πιο σύντομο εγκώμιο-θρήνο για τη Νικομήδεια, με αφορμή την καταστροφή της από σεισμό, όπου δίνει μια ρεαλιστική παρουσίαση της πόλης με ποιητικές εικόνες και λυρική γλώσσα, κάτι που εν πολλοίς έκανε και ο Μανόλης Σκλάβος στο ποίημα που θα δούμε αμέσως παρακάτω.¹¹ Στο λογοτεχνικό είδος του εγκωμίου ανήκουν επίσης –και ακολουθούν τους κανόνες του– βυζαντινές αφηγήσεις για κατακτήσεις πόλεων, όπως της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς το 1185 και από τους Τούρκους το 1450.¹² Φαίνεται φυσική η ανάγκη των ανθρώπων να υμνούν τον τόπο τους όταν δοκιμάζεται, για να πάρουν οι ίδιοι

θάρος και για να τονίσουν το μέγεθος της αμαρτίας των κατοίκων, που έγινε η αιτία της συμφοράς.

Λίγο καιρό μετά τον μεγάλο σεισμό της 29^{ης} Μαΐου του 1508, ο Μανόλης Σκλάβος γράφει ένα ποίημα για τη συμφορά αυτή που έπληξε την «Κρήτη», δηλαδή τον Χάνδακα, ο οποίος, όπως εξηγήσαμε στην Εισαγωγή, αναφερόταν κάποιες φορές και με το όνομα του νησιού. Στο πρώτο μέρος του ποιήματος δίδεται το χρονικό του σεισμού και οι καταστροφές που προξένησε στην πόλη. Καθώς ο ποιητής παρατηρεί δρόμους και γειτονιές και καταγράφει τις καταστροφές, βρίσκει την ευκαιρία να εγκωμιάσει κάποια τοπόσημα της πόλης με ιδιαίτερη γι' αυτόν αξία:

*Τον Σαν Φραντζέσκο εχάλασεν, το άγιον μοναστήρι,
των πεινασμένων την τροφήν και τ' απακουμπιστήρι·
ο Άγιος Δημήτριος, οπού με πόθο εκτίστη,
εκείνος ο περίφημος ναός εδά γκρεμιστή·
οι περιβόητοι ναοί, της Κρήτης το καμάρι,
εχάλασέ τους ο σεισμός, που 'χαν μεγάλη χάρην.
Σ' όλον τον κόσμον είχασιν οι δύο ναοί τη φήμη
και τώρα εχαλαστήκασιν εκ του σεισμού την λύμη.
Κι οι άρκλες εραγίσασιν και τα κιβούρια ανοίξαν,
τα 'ποθαμένα λείψανα με φόβο έξω ερίζαν.
Η Ρούγα η πολύφθονος, η πολυζηλεμένη,
με την ροπήν και χαλασμόν ευρέθη χαλασμένη,
κι επλακωθήκασιν πολλοί, πλούσοι πτωχοί ομάδι,
και το ταχύ τούς έβγαλαν διχώς εγνωριμάδι.
Σα να 'θελ' έμπει αστραπή και α'ρκό να τηνε κάψει·
και τίς να την εγνώριζε και να μηδέν την κλάψει;
Η Οβριακή εχαλάστηκε, με την μεγάλη πράξη,
με πάσα είδη πραγματειάς και το πολύ μετάξι. (στ. 43-60)*

απακουμπιστήρι: στήριγμα, καταφύγιο· *λύμη*: καταστροφή, όλεθρος· *άρκλες*: τάφοι· *κιβούρια*: φέρετρα, τάφοι· *ροπή*: κλονισμός· *α'ρκό*: κεραυνός· *πράξη*: εμπορική κίνηση

Η ανασκαφή του Αγίου Φραγκίσκου

Το εγκώμιο των τοπόσημων της πόλης περιέχεται στα επίθετα, τις μετοχές και τις σύντομες φράσεις που τα συνοδεύουν, και που υπογραμμίζουν το στοιχείο της αφθονίας (μεγάλη πράξη, πολύ μετάξι, πάσα είδη) και της μεγαλοπρέπειας (καμάρι, μεγάλη χάρη). Στα περίφημος, περιβόητοι, πολύφθονος και πολυζηλεμένη, τα πρώτα συνθετικά επιτείνουν τη σημασία των δεύτερων συνθετικών, προσδίδοντας ένα στοιχείο υπερβολής στον έπαινο, ενώ στην υπογράμμιση του εγκωμίου συντελεί και το ρητορικό σχήμα της παρήχησης του π.

Από τις δύο εκκλησίες που ονομάζει ο Σκλάβος, εκείνη του Αγίου Φραγκίσκου ήταν ο ναός της φερώνυμης μονής, στο ΒΑ άκρο της πόλης, εκεί όπου σήμερα βρίσκεται το Αρχαιολογικό Μουσείο, στον κήπο του οποίου μπορεί κανείς να δει τα ερείπια του ανατολικού τμήματος και της αψίδας του. Ο ναός, ο μεγαλύτερος της πόλης, δέσποζε στο υψηλότερο σημείο του Κάστρου και έτσι ήταν άμεσα ορατός απ' όποιον ερχόταν στην

πόλη διά ξηράς ή θαλάσσης. Ήταν τρίκλιτη βασιλική, με πέντε ή έξι πρόσθετα παρεκκλήσια. Τμήματα από τα μαρμάρινα θυρώματά του ενσωματώθηκαν στην είσοδο του δικαστικού μεγάρου στη λεωφόρο Δικαιοσύνης του Ηρακλείου.¹³ Ο δεύτερος ναός, του Αγίου Δημητρίου, δεν είναι σαφές με ποιον από τους τρεις φερώνυμους ναούς του Χάνδακα ταυτίζεται: υπήρχε ένας μέσα στην παλιά πόλη (κοντά στη θάλασσα, στο σημείο όπου και σήμερα βρίσκεται ναός του αγίου) και δύο στο Ξώπορτο.¹⁴

Η «ρούγα η πολύφθονος» ήταν η σημερινή Οδός Μαρτύρων 25^{ης} Αυγούστου, ο κεντρικός δρόμος της παλιάς πόλης του Χάνδακα, στον άξονα Βορρά-Νότου, η Ruga Magistra των Βενετών, που ένωνε τη χερσαία πύλη των παλαιών τειχών με την πύλη του λιμανιού. Στον δρόμο αυτό υπήρχε στα χρόνια του Σκλάβου ο καθολικός καθεδρικός ναός του Αγίου Τίτου (στην ίδια θέση με τον σημερινό) και τα μεγαλοπρεπή αρχοντικά των Βενετών αξιωματούχων, με τα πολύ υψηλά ενοίκια, ενώ αργό-

Οδός Μαρτύρων 25^{ης} Αυγούστου

τερα χτίστηκε η Λότζια των ευγενών (που αναστηλωμένη σήμερα στεγάζει το δημαρχείο της πόλης). Στην ομορφιά και τον πλούτο των οικοδομημάτων του δρόμου αυτού, καθώς και στην εμπορική του κίνηση, πρέπει να οφείλονται οι επιθετικοί προσδιορισμοί «πολύφθονος» και «πολυζηλεμένη». Ο δρόμος έχει και σήμερα μια μεγαλοπρέπεια με τα νεοκλασικά μέγαρα και τα μνημεία που τον στολίζουν, γεγονός που είχε οδηγήσει τους παλιούς Ηρακλειώτες να τον αποκαλούν χιουμοριστικά «λεωφόρο της πλάνης», διότι έδινε στον επισκέπτη που ερχόταν από το λιμάνι μια τελείως διαφορετική εικόνα της πόλης απ' αυτήν που θα συναντούσε παρακάτω, στα άναρχα, και συχνά βρόμικα, στενά της.¹⁵

Η εβραϊκή συνοικία του Χάνδακα ήταν παλαιότερη από τις αντίστοιχες του Ρεθύμνου και των Χανιών, και βρισκόταν σε μια διόλου ευνοημένη περιοχή, δίπλα στον κόλπο του Δερματά, με την αφόρητη δυσωδία των βυρσοδεφείων του, και πάνω στη θάλασσα, άρα εκτεθειμένη σε κακοκαιρίες και σε επιθέσεις. Είχε τέσσερις συναγωγές και σπίτια τριώροφα, ακόμη και τετραώροφα, για να χωρά ο πληθυσμός της μέσα στο περιορισμένο της εμβαδόν. Η μνεία του Σκλάβου στο «πολύ μετάξι» παραπέμπει στην παραδοσιακή ενασχόληση των Εβραίων με τη βιοτεχνία και την εμπορία μεταξωτών υφασμάτων ήδη από τα βυζαντινά χρόνια, ενώ η «μεγάλη πράξη» δηλώνει την εμπορική δραστηριότητα των κατοίκων της συνοικίας, που έπαιξε σημαντικό ρόλο στη γενικότερη οικονομική ζωή της πόλης.¹⁶

Εκτός απ' αυτές τις περιοχές, ο ποιητής μέσα στον θρήνο του θαυμάζει τα τείχη της πόλης:¹⁷ και τα τειχιά σου εχάλασαν κι εχάσες το καμάρι (στ. 178), και τα αρχοντικά της σπίτια: σπίτια αρχοντικά, παλάτια των κριτάδων (στ. 21), Άρχος δεν έμεινε ποθές σ' αρχοντικόν παλάτι (στ. 67), και τα παλάτια τα ψηλά (στ. 170), να πέσουν τα παλάτια σου, που 'σαν τιμή κι

Το μέγαρο Ittar

εκείνα (στ. 191). Κι ακόμη, εγκωμιάζει επιφανείς κατοίκους της πόλης, όπως γινόταν στις *laudes civitatis*.¹⁸

*Είδα μανάδες και παιδιά να 'βρουσιν πλακωμένα,
αντρόγυνα πολύτιμα κακοθανατισμένα,
άρχοντες πολυτίμητους, παιδιά κανακεμένα,
αρχόντισσες να δέρονται, κοράσια αναπλεμένα...*

(στ. 27-30)

αναπλεμένα: με ξέπλεκα μαλλιά

Εδώ ξαναβρίσκουμε την επίταση πολυ- στους επιθετικούς προσδιορισμούς.

*Και ο λογισμός μου βιάζει με πάλι ν' αναθιβάλω
τον μέγαν καντσιλάριο, διά τ' όμορφό του κάλλο,
οπ' από γένος χαμηλό σ' τόσην τιμήν αξιώθη,
να γνώθει τα μυστήρια της Αυθεντιάς εδόθη. (στ. 87-90)*

βιάζει: αναγκάζει· ν' αναθιβάλω: να αναφέρω, να διηγηθώ· καντσιλάριος: αρχιγραμματέας· Αυθεντιά: η κυβέρνηση της βενετοκρατούμενης Κρήτης (ο δούκας και οι δύο πρωτοσύμβουλοι)

Επικεφαλής της δημόσιας γραμματείας της πόλης εκείνο τον καιρό ήταν ο «μέγας καντσιλάριος» Aeneas Carpenius, στο εγκώμιο του οποίου ο ποιητής αφιερώνει τρεις στίχους για να τονίσει την ποιότητα του χαρακτήρα του, τ' όμορφό του κάλλο, τις πολλές του αρετές, που τον οδήγησαν, αν και αστό, σε μια ανώτερη διοικητική θέση.

*Είχαμεν δούκαν στον καιρόν Γερώνυμον Τονάδο,
δάσκαλον, λέγω, ρήτοραν και τ' όνομά του άδω·
κι έδραμεν εις τες φυλακές, εις τους φυλακισμένους,
όλους τούς ελευθέρωσε, χρώστες και τους φταισμένους.*
(στ. 97-100)

*έδραμεν: έτρεξε· χρώστες και τους φταισμένους: όσους χρωστούσαν
και όσους είχαν φταίξει*

Για τον δούκα Ιερώνυμο Δονάτο, ο Σκλάβος τονίζει, εκτός από τη ρητορική του δεινότητα, τον φιλόανθρωπο χαρακτήρα του: μέσα στο χάος που δημιούργησε ο σεισμός, εκείνος έτρεξε να ελευθερώσει τους κρατούμενους (ακόμη κι αν ήταν ποινικοί κρατούμενοι, «φταισμένοι»), ώστε να μην βρουν απάνθρωπο θάνατο εγκλωβισμένοι στους τέσσερις τοίχους ενός κελλιού.

*Μαρτσέλον καπετάνιον σ' αυτείνην την οδύνη,
και δύο πρωτοσύμβουλους, Σοβράντσον και Κιρίνη.
Τον Μακαρέλα εβγάλασιν με την αρχόντισσά του,
ασούσσοιμους, αγνώριμους από τον Άδη κάτου,
κι εγίνη μέγας θρηνησιμός στ' αντρόγυνον εκείνον.*

(στ. 101-105)

ασούσσοιμους: αγνώριστους, με αλλοιωμένα χαρακτηριστικά

Στο τελευταίο απόσπασμα, το εγκώμιο του ανδρογύνου πλέκει ο ίδιος ο κόσμος με τον θρήνο που ακολούθησε τον φοικτό θάνατό τους. Τα επίθετα «ασούσσοιμους» και «αγνώριμους» απο-

δίδουν με ενάργεια το φρικτό θέαμα που θα αντίκρισαν όσοι ξέθαψαν το ζευγάρι από τα ερείπια.

Στη βυζαντινή γραμματεία υπήρχε ο ρητορικός τόπος του κάλλους μιας πόλης, ένα θέμα πλήρως ανεπτυγμένο στη λογοτεχνία του 6^{ου} αιώνα.¹⁹ Ο τόπος αυτός, που αποτέλεσε το αποκορύφωμα της μακράς ρητορικής παράδοσης του είδους του εγκωμίου πόλεως, αποδιδόταν με τις λέξεις κάλλος και κόσμος.²⁰ Αυτό ακριβώς το κάλλος και τον κόσμο, δηλαδή τον στολισμό του Χάνδακα, αναπολεί και ο Μανόλης Σκλάβος, λίγο παρακάτω στο ποίημά του, χρησιμοποιώντας μάλιστα ακριβώς τις λέξεις αυτές, όταν το ποιητικό υποκείμενο κάνει έναν σύντομο διάλογο με την πόλη, που θα τον δούμε αναλυτικότερα στο κεφάλαιο για την προσωποποίηση. Ρωτά ο ποιητής, σε μιαν αποστροφή του προς την πόλη:

*Ω Κρήτης, τρέμω να το πω εκείνο που τυχαίνει,
το κάλλος που 'χες πῶναι το κι εἰς' ἔτσι χαλασμένη;
Και τίς τον εξεστόλισε τον στολισμόν σου, Κρήτη;*

(στ. 171-173)

τυχαίνει: πρέπει

– ερωτήσεις που, ωστόσο, μένουν αναπάντητες από την «Κρήτη».

Στα τέλη του ίδιου αιώνα, το Κάστρο είχε πια ανακάμψει από την καταστροφή του σεισμού και είχε ανακτήσει την πρότερη αίγλη του. Τα νέα τείχη είχαν χτιστεί. Αυτά ακριβώς τα χρόνια, ο Καστρινός ιερέας Ιωάννης Μορεζήνος, για το έργο του οποίου θα μιλήσουμε στο έβδομο κεφάλαιο, καμαρώνει για την πόλη του ως «την χώραν μας, την περίφημον Κρήτην».²¹ Φαίνεται μάλιστα ότι το Κάστρο αποτελούσε και κέντρο εκπαίδευσης για τους κατοίκους των Επτανήσων. Στην κωμωδία *Στάθης*, άγνωστου ποιητή, η οποία γράφτηκε γύρω στα 1600 και σώζεται μόνο σε ένα επτανησιακό χειρόγραφο,²² η πόλη επαινεί-

ται από δύο πρόσωπα που κατάγονται από τη Ζάκυνθο. Θυμίζει ο Χρυσίππος στον υπηρέτη του, στην αρχή του έργου:

*Τέσσερις χρόνοι οπού 'ρθαμε απού το Τζάντε τώρα
θε να 'ναι, α δεν κομπώνομαι, 'ς τούτη στην άξα χώρα.*

(στ. Α 41-42)

Τζάντε: Ζάκυνθος· α δεν κομπώνομαι: αν δεν απατώμαι

Ο θετός πατέρας του Γαβρήλης, κρητικής καταγωγής ο ίδιος, έχει στείλει τον νεαρό να συνεχίσει τις σπουδές του στο Κάστρο,

*και για να κάμει στόλιση μεγάλη του παραμάτου
τον ήστειλα την αρετή να μάθει του γραμματάτου*

(στ. Γ 345-346)

που το θεωρεί περίφημο μητροπολιτικό κέντρο. Αναφωνεί ο Γαβρήλης μόλις έρχεται από τη Ζάκυνθο και φτάνει από το λιμάνι του Κάστρου στον χώρο που απεικονίζεται στη σκηνή:

*Ήφταξα, Αρέτα, ως ήθελα κι ως ήτο η πεθυμιά μου
στη χώρα τη μητρόπολη, και χαίρεται η καρδιά μου,
μερά με την απαντοχή του χρυσο-Χρυσίππου μου,
μερά για τη γλυκότατη πατρίδα του κυρού μου.*

(στ. Γ 75-78)

*μητρόπολη: πρωτεύουσα· μερά... μερά...: από τη μία...
από την άλλη...· απαντοχή: ελπίδα*

ενώ λίγο αργότερα, θα το θαυμάσει και πάλι:

*Το λοιπονίς η τύχη του κι η εδική σου γνώρα
συνεπαρτό μ' εφέρασι κι εμένα 'ς τέτοια χώρα.*

(στ. Γ 347-348)

Αυτά συμβαίνουν ακόμη σε καιρό ειρήνης. Όταν όμως γράφεται η τελευταία σωζόμενη κωμωδία, ο Φορτουνάτος,²³ ο Χάν-

δακας ζει τη μεγαλύτερη δοκιμασία της ιστορίας του, την ει-
κοσάχρονη πολιορκία του από τους Τούρκους. Το 1655, που
χρονολογείται η κωμωδία, η πόλη συμπληρώνει οκτώ χρόνια
πολιορκίας και ο ποιητής της Μαρκαντώνιος Φόσκολος νιώθει
την ανάγκη να εγκωμιάσει τη γενέτειρά του σε μια προσπάθεια
να τονώσει το ηθικό των κατοίκων της. Ο ίδιος ο Φόσκολος εί-
ναι ένας από τους πολλούς Κρητικούς φεουδάρχες του Χάν-
δακα που έχασαν τα κτήματά τους με την τουρκική κατάκτη-
ση της υπαίθρου και βρέθηκαν, έγκλειστοι στα μεγάλα τείχη
της πόλης, να συνεχίζουν, με περιορισμένα οικονομικά μέσα,
μια ζωή που δεν θύμιζε σε τίποτε τα προπολεμικά χρόνια.²⁴
Φαίνεται, ωστόσο, ότι ήταν άνθρωπος με κουράγιο και αισιό-
δοξη διάθεση, αφού βρήκε τη δύναμη να γράψει ένα χαρούμε-
νο, κωμικό έργο, εκ πρώτης όψεως ξένο προς την πραγματι-
κότητα, αλλά στην ουσία στενά δεμένο με αυτήν, αφού τόσο
ο Πρόλογος όσο και τα Ιντερμέδια του,²⁵ όπως θα δούμε σε
άλλο κεφάλαιο, αναφέρονται στην κατάσταση της πολιορκού-
μενης πόλης.

Έτσι, αφού η αλληγορική μορφή της Τύχης, που εκφωνεί
τον Πρόλογο της κωμωδίας, ολοκληρώσει την αυτοπαρουσίασή
της, δίδει σε σαράντα περίπου στίχους ένα αρκετά συνεκτικό
εγκώμιο της πόλης που θα φιλοξενήσει την υπόθεση του έργου.
Είναι το πιο ολοκληρωμένο εγκώμιο, σε συνεχές κείμενο, που
διαθέτουμε για τον Χάνδακα στα σωζόμενα έργα της Κρητικής
Λογοτεχνίας. Η Τύχη ξεκινάει με την παγκόσμια φήμη του Κά-
στρου και τους λόγους που το έχουν κάνει διάσημο, συνεχίζει
με τον φόβο που αυτό προκαλεί στις εχθρικές χώρες και με την
αισιόδοξη πρόβλεψη ότι θα βγει νικητής στον πόλεμο με τους
Τούρκους, και τελειώνει με αναφορά στις αρετές των κατοίκων
του, για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι επάξια έχει θέσει
στην κορυφή του τροχού της τέτοιους ενάρετους και, κυρίως,
εργατικούς ανθρώπους: